Szakmák és kódexek

Jogszabály helyett etikai gyűjtemény

Egyre-másra hallunk különböző szakmák és cégek etikai kódexének kidolgozásáról, életbe lépéséről. Szakmai etikai kódexe van például a pedagógusoknak a pszichológusoknak, pszichiátereknek, az orvosoknak (Hippokratész kódexe évezredek óta ismert), a kereskedelmi dolgozóknak, a reklámszakmának, a biztosítóknak stb., de sok bank és áruház is etikai kódexet készít dolgozói számára. Ugyan mi magyarázhatja az etikai kódexek e „divatját"? Örüljünk-e a sok kódex megszületésének, vagy inkább bosszankodjunk miatta?

Első megközelítésként kezeljük a jelenséget bizalommal, és tételezzük fel: az nem okozhat bajt, ha minden egyes szakma saját szakmaetikai kódexet készít magának. (Persze, a kódexekből néha problémák is adódhatnak, de erre később még visszatérünk.) Abból azonban, hogy (amint feltettük) bármely szakma készíthet saját szakmaetikai kódexet magának, ebből még egyáltalán nem következik, hogy a különböző szakmáknak egyformán szükségük is van ilyen saját kódexre. Kimutatható, hogy egyes szakmák működéséhez elengedhetetlenül szükséges egy szakmaetikai kódex kidolgozása és működtetése, míg mások esetében erre nincs szükség. Ezt a témát érdemes alaposabban „körüljárnunk".

Az angol nyelvű szakirodalom annyira fontosnak tartja az etikai kódexhez kötött szakmák megkülönböztetését, hogy külön nevet is talált számukra: ezeket *„profession"*-nak („hivatásnak") nevezi, szemben az egyéb, vagy az általában vett *„foglalkozásokkal"* („occupation"). A magyar nyelvben is érdemes lenne használni ezt a megkülönböztetést, hiszen lappangva meg is található ez a hivatás szó jelentései között.

Mitől hivatás egy hivatás?

Lássunk egy-két példát! Hivatás az orvos, az ügyvéd, a tanár, a pszichológus szakmája, és nem hivatás az asztalos, a bankár, a repülőgép-szerelő stb. Az elsőként sorolt szakmákhoz nélkülözhetetlen a szakmaetikai kódex, az utóbbiakhoz nem. A két szakmacsoport közötti különbség természetesen sok további mozzanatot is tartalmaz.

Orvos, ügyvéd, bíró, tanár: már az első ránézésre kitűnik, hogy csupa diplomához kötött, speciális szakképzettséget igénylő, és a társadalom által nagyra becsült foglalkozásról van itt szó. De ez még mindig kevés. Ettől még nem kellene, hogy etikai kódexük legyen. Hiszen az előbb említett tulajdonságok ráillenek a mérnök vagy a közgazdász foglalkozására is, és e foglalkozások esetében mégsem érezzük szükségét etikai kó-

dexnek, ahogy ők maguk sem igénylik azt, és többnyire nem is készítenek maguknak. A hivatásnak minősülő foglalkozásokat a megkülönböztető tulajdonságoknak egy egész sorozata (pontosabban összefüggő rendszere) különbözteti meg a nem hivatásoktól.

Hivatásnak azokat a szakmákat nevezzük, amelyek művelésekor sorsdöntő kérdésekben, más emberek érdekében önálló, alkotó döntéseket kell hozni. E megfogalmazásban a hivatás három alapjellemzőjét találjuk meg: *mások életét mélyen érintő tevékenység; nem a saját érdeknek, hanem mások és a köz érdekének szolgálata; egyedi mérleglést, alkotó döntést igénylő helyzetek kezelése. A hivatás további jellemzői ezekből már levezethetők.*

A hivatás mások életét mélyen érintő tevékenység, hiszen közvetlenül emberekkel, egyénekkel foglalkozik, azok egyedi problémáit kezeli, segít megoldani, sikere vagy kudarca a páciens egész további életére kihathat. Az orvos, az ügyvéd vagy a tanár szakmájára gondolva ezt nem is kell tovább bizonygatnunk.

A hivatás nem saját érdeket, hanem mások és a köz érdekét szolgálja. Az orvos a páciense, az ügyvéd az ügyfele, a tanár a diákjai érdekében tevékenykedik, erre esküdött fel. Szűkebb ügyfélkörén túl szeme előtt lebeg a közérdek is: a közegészség, az igazságszolgáltatás, a köznevelés szolgálata. A hivatás művelője egyetlen dolgot nem tehet meg: szakmai döntéseit nem igazíthatja saját, személyes érdekeihez, szolgáltatásait nem adagolhatja a piaci viszonyok szerint. Ez egy oldalról feltétlenül áldozatvállalást kíván meg (jelenlegi kusza viszonyaink között gyakran vállalhatatlan áldozatot is), más oldalról viszont elégtételt kap a hivatástudatból és a társadalom megbecsüléséből fakadó jó érzés formájában.

A társadalom érdeke is, hogy bizonyos szakmáktól alkotó problémamegoldást várjon el

A hivatás művelője egyedi mérlegelést, alkotó döntést igénylő helyzeteket kezel. Ez logikusan következik abból, hogy egyénekkel, azok egyedi életproblémáival foglalkozik, amely problémák nyilván nem „sorozattermékek", hanem mindegyikük egyedi eset. Ilyen esetek megoldásához nem elégséges valamely begyakorolt szakmai fogás ismételgetése, nem elég a rutin, hanem a probléma egyedi elemzésére, problémafelismerő és -megoldó készségre, döntési képességre, esetleg új megoldások kigondolására és vállalására van szükség. A kipróbált szakmai tudás mellett tehát a széles körű, rugalmas, naprakész elméleti tudás is alapkövetelmény, hiszen újszerű megoldások csak ilyen alapon születhetnek, ezért kívánalom a hosszas, felsőfokú, jelentős részben elméleti ismereteket adó tanulmányok elvégzése.

A hivatás művelőjének szükség esetén újszerű megoldások kockázatát is vállalnia kell, minthogy életbevágó problémákkal foglalkozik. Az orvos, az ügyvéd, a tanár még a reménytelennek tűnő eseteket sem adhatja fel, mindent meg kell kísérelnie, hogy segítsen. Munkáján egészségünk, gyerekünk fejlődése, becsületünk múlik, ezért tőle nem az átlagosat, a bárkitől elvárhatót, hanem a képességei szerinti maximumot, vagy még annál is többet szeretnénk kapni. A társadalomnak érdekében áll tehát, hogy e szakmáktól alkotó problémamegoldást várjon el. Ezt azonban csakis akkor lehet teljesíteni, ha a társadalom nem köti meg a hivatást művelők kezét olyan merev, mindenről rendelkező jogi szabályrendszerrel, amilyennel az egyéb szakmákat szabályozza. Hiszen az esetek egy részében nem is lehet előre megmondani az orvosnak, ügyvédnek, hogy mikor mit kell tennie (ezt neki kell eldöntenie), következésképpen az ilyen esetekre nem is írhatjuk elő törvényekkel, szabályzatokkal, szabványokkal a tennivalókat.

A hivatások művelői tehát a többi szakmánál *szélesebb döntési jogkört*, autonómiát kapnak szakmájukbeli tevékenységükhöz a társadalomtól. Autonómiát kapnak, de nem szabad kezet. A társadalom ellenőrzi munkájukat, munkájuk eredményességét, csakhogy nem aprólékos utasításokkal, hanem hosszabb távon, a végeredményt számon kérve. Felméri az iskolából kikerülő gyerekek ismeretszintjét és személyiségét, a lakosság egészségi állapotát, az igazságszolgáltatás eredményességét, és azon méri le a hivatások teljesítményét. De még ezzel az ellenőrzési formával sem éri be a társadalom. Az elnyert autonómiának további ára is van. Láttuk már, hogy a hivatás kívülről történő vezérlése nem lehet teljes (mert nem kívánatos, mert kárt okozna), ezért a társadalom elvárja a hivatás művelőitől, hogy önmaguk, a saját hivatásukon belül gondoskodjanak szakmájuk színvonaláról és tisztaságáról, garantálják és ellenőrizzék azt. A szakmai közösségeknek olyan belső szabályzómechanizmust kell működtetniük, amely hatékonyan felügyeli a szakmába bekerülést, a szakmai fejlődést, a szakmai követelmények teljesítését és a méltatlannak bizonyulók eltanácsolását. A szakmai etikai kódex ennek a mechanizmusnak az egyik fontos része. A kódex különösen fontos szerepet tölt be a hivatás iránti társadalmi bizalom kialakításában és fenntartásában, hiszen a hivatás ebben (végre) közérthető nyelven fogalmazza meg törekvéseit, szakmai hitvallását, önmagával szembeni elvárásait.

A hivatásokról megállapítottuk tehát, hogy művelői munkájukat különleges „tárgyon", embereken végzik, munkájukhoz nagyfokú autonómiát kapnak, saját szakmai etikai kódexet kell működtetniük, továbbá hogy mindez a társadalom érdekében történik így. A hivatások működéséhez tehát valóban nélkülözhetetlen a szakmai etikai kódex.

Mi a helyzet a többi szakmával?

Első hallásra akár megütközést is kelthet az a gondolat, hogy egyes szakmák (a hivatások) számára kiváltságos helyzetet, különleges bánásmódot tartunk indokoltnak. Vegyük azonban észre, hogy a társadalom a megkülönböztetett bánásmódban részesített szakmákat nem önkényesen válogatja ki, hanem a fontos, közérdekű „szolgálat" teljesítőinek ad annyi autonómiát, amennyi munkájuk végzéséhez szükséges. A megkülönböztetés igazságossága nyilvánvalóvá válik, ha egy olyan tengely mentén rendezzük el a szakmákat, amely a szakmáktól megkövetelt felkészültség összetétele, és abban az alkotó döntési képesség aránya szerint rendezi el a foglalkozásokat. Kimutatható, hogy a szakmától megkövetelt döntési képesség és a szakma számára biztosított autonómia egyenes arányban áll egymással. A legkisebb döntési képességet a szakképzettséget nem igénylő foglalkozások gyakorlóitól várjuk el, és ezek kapják a legkisebb mértékű autonómiát. Ezután a betanított munkakörök, majd a szakképesítést igénylő foglalkozások, utánuk a félhivatások (például a köztisztviselők, óvónők, védőnők, szociális munkások, rendőrök stb. foglalkozásai között kereshetünk ilyeneket), végül a hivatások zárják a sort. Tehát a munkával szembeni társadalmi elvárás jelöli ki a különleges bánásmódban részesülő hivatások körét. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy ez az osztályozás nem értékrend, nem minősítés, hanem elsősorban a szakmai munkához szükséges autonómia foka szerinti megkülönböztetés.

A hivatásokat jellemző, korábban elemzett lista egy elvont követelményrendszer, amelynek egyetlen szakma sem felel meg tökéletesen. Jelenleg leginkább azok a szakmák teljesítik, amelyeket hivatásként kezelünk. Ugyanakkor a hivatások köre nincs egyszer s mindenkorra lezárva. Egy-egy szakma új tagként bekerülhet a hivatások közé, más szaka esetleg kieshet onnan. Minden a társadalmi kívánalmak jellegén, a bizalmon, a felkínált autonómián és a hivatástudat működésén múlik.

Az eddigiekben tehát azt állapítottuk meg, hogy etikai kódexe bármelyik szakmának lehet, a hivatásnak minősülő szakmák számára azonban a szakmai etikai kódex elengedhetetlenül szükséges. Ugyanakkor az etikai kódexnek kockázata is van: a hibás kidolgozásból, a helytelen működtetésből akár súlyos problémák is fakadhatnak. Néhány hibalehetőségre elméleti megfontolások és az etikai kódexről folytatott viták tanulságai alapján is rámutathatunk.

Az etikai kódex bevezetése során sok baj származhat abból, ha az illetékesek nem értik meg vagy nem engedik érvényesülni a kódex etikai-erkölcsi természetét, és ezért tévesen jogszabályként bánnak a kódexszel. Előfordulhat például, hogy valamely államigazgatási főhatóság, vagy valamely intézményi, vállalati vezetés hatalmi szóval akar etikai kódexet életbe léptetni. Az ilyen törekvés nyilvánvalóan eleve kudarcra van ítélve, hiszen hatalmi szóval csakis jogi természetű követelményeket lehet betartatni, erkölcsieket, etikaiakat nem. Egy ilyen próbálkozás további veszélyek forrása is lehet.

Aki hatalmi pozícióból akar kódexet megfogalmazni, az könnyen megfeledkezhet arról, hogy a meghirdetendő etikai követelményeknek a fennálló és működő erkölcsi gyakorlathoz kell igazodniuk. Pedig ezt szem elől tévesztve csakis önkényes, „légből kapott" igények születhetnek, olyanok, amelyeknek nincs erkölcsi hitele és hatása. További problémát okozhat, ha az ilyen kódex életbe léptetője esetleg mégis „be akarja

A szakmai kódex elsősorban etikai-erkölcsi természetű gyűjtemény

hajtani" a meghirdetett követelményrendszert, és ezért a jogi kényszerítés eszközeivel (gyanúsítással, vádolással, vizsgálattal, ítélettel, büntetéssel) támogatja meg azt. Ez nyilvánvalóan „műfajtévesztés", és nemcsak az erkölcs területen okozhat súlyos károkat, hanem jogsértés is, hiszen jogi eszközök alkalmazása történik a törvény által meg nem engedett területen és módon.

E „műfajtévesztés" látszólag ártatlan esetei azok a döntések is, amelyek a vállalati fegyelmi szabályzatokat vagy házirendeket etikai kódexnek keresztelik el. Ezek a szabályzatok tartalmukat, feladatukat tekintve nyilvánvalóan jogi típusú intézmények, szakszerű számon kérésük is elsősorban jogi eszközökkel történik. Azzal azonban, hogy ezeket a jogi szabályzatokat etikai kódexnek nevezik el (és az elnevezést nemcsak üres névként, hanem a működésmódot is befolyásoló minősítésként kezelik), két hibát is elkövetnek: egyrészt a kódexek tartalmát, életbeléptetésük folyamatát kivonják a jogi kontroll alól (holott ez alá tartoznának), másrészt a kódexszel együtt (mint annak végrehajtási eszközeit), a jog kemény eszközeit is átviszik az erkölcs lazább módszerekkel ellenőrzött területére, ami további önkényes eljárásokra ad lehetőséget. Holott e – nem éppen veszélytelen – bonyodalmakat nagyon egyszerűen el lehet kerülni: a házirendet házirendnek kell nevezni, az etikai kódex elnevezés alá pedig a szakmában vagy az intézményben valóban elfogadott, és valóban erkölcsi jellegű igényeket kell megfogalmazni, végül mindegyiket a maga természetének megfelelő módszerekkel kell kezelni.

Érdekes tapasztalat, hogy sok hazai szakember ugyanezen „műfajtévesztés" talajáról ellenzi ma etikai kódexek megfogalmazását. *„Kár az amúgy is túltengő jogi szabályozást gyarapítani, bonyolítani"* – mondják. E gondolatból kitűnik, hogy szerintük mai viszonyaink között egy etikai kódex csakis jogszabály lehet, csakis jogszabályként működhet. Baj is lenne, furcsa is lenne, ha így volna. *Erdős István*